

<https://doi.org/10.15407/socium2021.01.077>
УДК 316.346.32-053.9(477)

Сичова В.В., д-р наук з держ. упр., проф., професор кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна, email: v.sychova@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5001-8389>,

Хижняк Л.М., д-р соціол. наук, проф., професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна, email: l.khyzhniak@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4966-3203>,

Хижняк О.В., д-р соціол. наук, доц., начальник управління міжнародних відносин Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна, email: o.khyzhniak@karazin.ua, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-5729-2783>

ОСОБИ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ОТРИМУВАЧІ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УЯВІ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку соціальних послуг і образу їх отримувачів. Серед останніх в умовах старіння населення особлива увага науковцями та практиками приділяється особам похилого віку. Поширюється усвідомлення важливості відповідності принципів соціальної роботи з людьми похилого віку спектру, рівню, ієрархії їхніх соціальних потреб. Спектр потреб осіб похилого віку, які задовольняються через систему соціальних послуг, постійно розширюється; змінюються умови та підходи до їх задоволення. Запропоновано розглядати образ осіб похилого віку у більш глибокому соціологічному вимірі: через уяву фахівців у сфері соціальної роботи про цю групу утримувачів соціальних послуг. Під час проведеного авторами статті експертного опитування фахівців територіальних центрів соціального обслуговування населення Харкова та Харківської області України уява про осіб похилого віку фіксувалася через емоційне сприйняття ними людей похилого віку; уяву про те, чого бракує особам похилого віку (їх потреби, які недостатньо задовольняються); асоціації, які викликають у них літні люди як проблему групу. Особи похилого віку на емоційному рівні у фахівців у сфері соціальної роботи (незалежно від їх гендерних, вікових ознак, освітнього потенціалу, місця проживання) викликають переважно позитивні емоції, що налаштовує їх на виконання своїх професійних обов'язків. Відмінності в уяві експертів про потреби осіб похилого віку зумовлені переважно просторовим чинником – місцем проживання. Показано, що уява фахівців у сфері соціальної роботи про образ їхніх клієнтів формується на підставі набутих у процесі професійної діяльності конкретно-чуттєвих вражень про осіб похилого віку. Визначено вимоги до уяви фахівців із соціальної роботи про осіб похилого віку. Остання має відповідати тріаді: бути творчою, критичною та продуктивною. Затребуваною стає творча уява фахівців у сфері соціальної роботи, що передбачає самостійне творення ними нових образів осіб похилого віку як отримувачів соціальної допомоги відповідно до конкретного часопростору та життєвої ситуації.

Ключові слова: соціальна робота, фахівці у сфері соціальної роботи, уява, особи похилого віку, отримувачі соціальної допомоги.

Sychova V.V., Dr Habil. (Public Administration), Full Professor, Professor of Sociology of Management & Social Work Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6, Freedom Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: v.sychova@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5001-8389>,

© Сичова В.В., Хижняк Л.М., Хижняк О.В., 2021

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2021, № 1 (76): 77–91

77

Khyzhniak L.M., Dr Habil. (Sociology), Full Professor, Professor of the Applied Sociology and Social Communications Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6, Freedom Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: l.khyzhniak@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4966-3203>,

Khyzhniak O.V., Dr Habil. (Sociology), Associate Professor, Head of the International Relations Office V.N. Karazin Kharkiv National University, 6, Freedom Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: o.khyzhniak@karazin.ua, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-5729-2783>

ELDERLY PEOPLE AS RECIPIENTS OF SOCIAL SERVICES IN THE VIEWS OF SOCIAL WORK SPECIALISTS

The article is devoted to the matter of the interconnection of social services and the image of their recipients. Among the latter, special attention is paid by scientists and practitioners to elderly people in an ageing population. The authors promote awareness of the importance of the social work principles with the elderly and its compliance with spectrum, level, and hierarchy of their social needs. The range of needs of the elderly people, which are met through social services, is constantly expanding; conditions and approaches to their typology and satisfaction are also changing. The authors offered to consider the image of the elderly people in a deeper sociological dimension: through the views of experts in social work about this group of social service recipients. During the expert survey, conducted by the authors among specialists of the territorial centres of social services for the city of Kharkiv and Kharkiv region inhabitants, it was revealed that the image of the elderly people is fixed through the emotional perception; the idea of what is missing for the elderly people (their needs that are not satisfied); associations that appear towards them as a problem group. Elderly people at the social work professionals' emotional level (regardless of their gender, age, signs, educational potential, accommodation) bring out mostly positive emotions, setting them up to perform their professional duties. Differences in the views of experts on the needs of elderly people are due mainly to a spatial factor – a place of residence. It is shown that the views of social work specialists about the image of their clients are formed based on the acquired in the process of professional activity, specific sensory impressions about the elderly. The authors determined the requirements for the views of social work specialists about the elderly. The latter must correspond to the triad: to be creative, critical and productive. The creative imagination of social work specialists is in demand, which involves their independent creation of new images of the elderly people as recipients of social services depending on the specific time, life situation and personal strategies of social participation/social exclusion of the elderly.

Keywords: social work, social work specialists, imagination, the elderly people, the recipients of social services.

Для ефективного регулювання активного довголіття та зниження ризиків, пов'язаних з ним, у багатьох європейських країнах проводяться такі заходи, як реформа системи дострокового виходу на пенсію; заходи щодо збереження або адаптації професійних навичок різних вікових груп; розвиток професійного навчання всередині трудової кар'єри; поліпшення умов і організації праці; розширення часткової зайнятості для представників старшого поліпшення; проведення кампаній щодо зміни соціальних стереотипів, які є несприятливими для осіб старшого віку. Старіння населення України викликає низку проблем: збільшується демографічне навантаження на працездатне населення; ускладнюється вирішення проблеми матеріального та фінан-

сового забезпечення осіб старшого віку; виникають труднощі з їх соціальною ідентифікацією в нових умовах, а також із соціальним забезпеченням та організацією їх життєдіяльності.

Старіння населення вимагає якісних змін у соціальній роботі з різними категоріями населення старшого віку та відповідної професійної підготовки фахівців, задіяних у цій сфері. Соціологічне вивчення того, як представлені особи похилого віку в уяві фахівців, які покликані надавати їм соціальні послуги, актуалізують такі моменти. По-перше, реформування системи соціального захисту та соціального забезпечення в процесі децентралізації змінює інституційне забезпечення соціальної роботи. По-друге, якість наданих соціальних послуг і ефективність соціальної роботи у цілому залежить від професіоналізму фахівців і їхньої обізнаності про осіб похилого віку як отримувачів соціальних послуг, неупередженого ставлення до них.

Соціальні послуги в практиці соціальної роботи представлені “як дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають”¹. У низці міжнародних документів, прийнятих за останні три десятиліття, наголошується на врахуванні при розробці програм (проектів) у сфері соціальної політики, соціальної роботи, соціальних гарантій щодо осіб старшого віку їхніх реальних потреб. Так, Д.Е. Блум, Е. Хіменес, Л. Розенберг, аналізуючи документи щодо системи соціального захисту людей похилого віку (зокрема, Програму щодо глобального демографічного старіння), закликають брати до уваги специфічну вразливість і потреби цієї категорії отримувачів соціальної допомоги, а також вказують на позитивні моменти цього документа: “а) враховує вразливість літніх людей і переваги розробки соціальних програм для їх вирішення; б) описує характер соціального захисту та форми, які він може прийняти для усунення цієї вразливості; в) надає описові докази наявності та використання програм соціального захисту; г) окреслює кроки, які можна вжити для усунення недоліків, які відчують люди похилого віку” [1].

А. Уокер зауважує, що “люди похилого віку є основною групою споживачів охорони здоров'я та соціальної допомоги” [2]. Він закликає залучати до досліджень осіб похилого віку, адже послуги, що їм надаються, мають відповідати їхнім потребам. Проте з дослідженнями в цій сфері є проблеми як теоретичного, так і методичного аспекту. Щодо теоретичного аспекту, то сьогодні ще відсутня соціальна теорія старіння, яка слугувала б розробленим теоретичним підґрунтям для реалізації практики соціального обслуговування осіб похилого віку. С. Мустакалліо, критично проаналізувавши дві поширені теорії старіння (теорію діяльності та теорію безперервності) і включив до аналізу концепт “досвід старіння”, який описується такими основними параметрами, що здатні впливати на потреби осіб похилого віку: “1) фізичні переживання: фізичний стан, збереження здоров'я, навколишнє природне середовище; 2) соціальний досвід: погляди, соціальні контакти, послуги; 3) психологічні переживання: емоції, стрес, відчуття старіння” [3, р. 19].

¹ Закон України “Про соціальні послуги” від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради*. № 18. Ст. 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

За даними аналізу наукових публікацій, найбільші зрушення в наукових уявленнях щодо старіння населення як глобальної проблеми, що має просторову (регіональну) специфіку, стосуються переосмислення самого явища старіння. Зокрема, реанімується й уточнюється поколінський підхід до проблеми старіння. І. Троцюк зазначає, що “вік є соціальним фактом у дюркгеймівському сенсі – не лише біологічно об'єктивним, але й соціально примусовим” [4, с. 20]. Проте ми не поділяємо погляд щодо поколінської єдності: “діти ще не в стані визначити свою “поколінську єдність”, а літні люди вже не бачать у цьому сенсу” [4, с. 26]. Здатність осіб пенсійного віку до самоорганізації підтверджує поява партій пенсіонерів, участь пенсіонерів у благодійництві тощо. М. Кухта завдяки використанню проблемно-подієвого підходу до життєвих перспектив людей старшого віку та взаємозв'язку з їхнім соціальним потенціалом (особливо з його реалізацією особами, які демонструють активне старіння) обґрунтувала шляхи задоволення соціально-ресурсних потреб сучасного суспільства через актуалізацію соціального потенціалу людей старшого віку, а також доповнила систему функціональних параметрів життєвої перспективи осіб старшого віку [5].

В Україні особи похилого віку як отримувачі соціальних послуг належать до маломобільної групи населення. Термін “маломобільна група населення” розглядається як “...група осіб, які відчують труднощі при самостійному пересуванні, одержанні послуги, необхідної інформації або при орієнтуванні в просторі”². Маломобільність стає для багатьох осіб похилого віку наслідком як фізичних, фізіологічних вікових змін, так і соціальних (статусних) змін, тобто старіння. Низька адаптованість до соціальних змін лежить в основі їхніх патерналістських настроїв й висуває нові вимоги до соціальної роботи щодо цієї низькоресурсної групи. Влучно про це пише М. Кухта: “Літні люди на підставі вже сформованих інтенцій і цінностей не здатні відчуті власні спроможності до змін, тому очікують відповідних спонукань з боку суспільства, що, обравши шлях індивідуалізації й атомізації, не поспішає активно залучати людей похилого віку до соціального виробництва” [6, с. 213].

Теорії старіння, широко представлені в сучасному міждисциплінарному дискурсі, нині переосмислюються відповідно до нової реальності. Насамперед, відбувається зміна парадигм у розумінні старіння. Влучно про це пише І. Григор'єва: “Новий соціокультурний проєкт – “літня людина” вимагає і нових інституціональних практик, для чого потрібна узгоджена всіма залученими сторонами “політика віку”. Населенню має бути запропоновано орієнтуватися на “моделі життя”, оскільки покладатися на самооцінку ситуації літніми або оцінку зацікавлених соціальних інститутів можна лише з великою обережністю” [7, с. 6]. У сучасному світі активно впроваджується Мадридський міжнародний план дій з питань старіння, який базується на концепції активного старіння [8]. Втіленням цієї ідеї є поява концепту “третій вік” і налаштування низки соціальних інститутів, насамперед, інституту освіти, на надання літнім людям спеціальних освітніх послуг [9].

² Наказ Міністерства соціальної політики України “Про затвердження Класифікатора соціальних послуг” від 23.06.2020 р. № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

Серед соціальних проблем, що виникають у громадах, особливо гостро стоять проблеми осіб старшого віку, які потребують опіки. А серед ресурсів і послуг для громадян виокремлюється соціальна активізація, зокрема для людей похилого віку [10, с. 29]. Розмірковуючи про патерналістські очікування осіб похилого віку в контексті їхньої адаптації до посттрудоного життя, А. Маринова та А. Маришева наголошують на важливості збереження у цієї категорії отримувачів соціальних послуг потреби в самореалізації. При цьому вони зазначають, що питання про потреби осіб пенсійного віку в сучасних умовах у соціологічній літературі залишається відкритим [11, с. 377]. Йдеться переважно про неорідність осіб похилого віку за критерієм активності / пасивності соціальної позиції, яку вони займають при вирішенні проблем у різних життєвих ситуаціях як у допенсійний, так і в пенсійний період свого життя.

Науковцями проведено узагальнення підходів до розуміння соціальних потреб людей похилого віку, характеристик заходів для задоволення соціальних потреб цієї категорії отримувачів соціальних послуг; огляд кількісних, якісних і змішаних емпіричних досліджень щодо соціальних потреб людей похилого віку [12]. Також узагальнено особисті стратегії соціальної участі, їх вбудованість у соціальні мережі та наявність ресурсів, що вони активують у разі потреби [13]. Проте при вивченні соціальних потреб отримувачів різноманітних соціальних послуг недостатньо акцентувати на типології цих потреб. Ці потреби достатньо унормовані на законодавчому рівні³. Водночас існує розмаїття класифікацій як потреб у цілому, так і власне соціальних потреб. Одна з найпоширеніших типологій потреб, що використовується в дослідженнях соціальної політики та соціальної роботи, містить чотири групи потреб: 1) нормативна потреба; 2) потреба, що відчувається; 3) висловлена (виражена, відображена) потреба; 4) відносна (порівняльна) потреба [14; 15]. У дослідженні ми посилаємось на два теоретичних положення, що сформулювала Л. Люта: 1) історично професійна соціальна робота розпочалася з усвідомлення необхідності пошуку та задоволення потреб клієнтів; 2) процес інституціоналізації соціальної роботи фіксує зміну змісту соціальних потреб [16]. Характер потреб клієнтів соціальних служб зумовлений різними чинниками та ризиками як природними, так і антропогенними, пов'язаними з діяльністю людей. Це безпосередньо стосується потреб осіб похилого віку, адже вікові зміни є об'єктивними і передбачуваними, тобто до них можуть підготуватися як самі особистості, так і інституції та їхні соціальні працівники (фахівці), які ними покликані опікуватися.

Мета статті – дослідити образ осіб похилого віку у соціологічному вимірі через уяву фахівців у сфері соціальної роботи про цю групу отримувачів соціальних послуг.

На відміну від класичної логоцентричної філософії, де в просторі логосу місце уяви є другорядним, за Ж. Дюраном, уява – первинна. Саме в процесі уявлення створюється внутрішній вимір суб'єкта і об'єктів зовнішнього світу. Ж. Дюран вводить поняття “імажинер”, що одночасно представляє єдність трьох структурних елементів: уяви як здатності (інстанції); уявного як процесу уявлення (функції), джерела (суб'єкта) уяви – того, хто уявляє. Ж. Дюран зазначає: “Якщо ми звернемося до епістемології, ми побачимо, що сам науковий процес підпорядковується певному режиму

³ Там само.

уявлення і що найчистіші та найсуворіші поняття не можуть існувати без початкового переносного сенсу” [17]. Евристичність має як метод активної уяви, що передбачає активну участь у процесі, так і метод втіленої уяви, де науковець пов'язаний “з втіленим образом”, що досліджує [18].

Концепт уяви розширює межі соціологічного дослідження образу осіб похилого віку як отримувачів соціальних послуг. М. Ліпін так узагальнив еволюцію підходів до уяви в науковому знанні: “Якщо в минулі часи уява була джерелом звільнення, то сьогодні робота уяви слугує підпорядкуванню людини. Уява не заперечується раціональністю наявної соціальної системи, вона включається в цикли виробництва, інтенсифікується та мобілізується. Особливо помітними є її результати в межах культурної індустрії. Продукти уяви вже навіть не протистоять реальності, вони підміняють її готовими образами” [19, с. 118].

Ми посилаємося на характеристики уяви фахівців у сфері соціальної роботи, представлені як тріада, що складається з таких видів уяви, як творча, критична, продуктивна (рис. 1).

Рис. 1. Тріада уяви фахівців територіальних центрів соціального обслуговування населення про потреби осіб похилого віку

Творча уява включає новоутворений образ осіб похилого віку, бажані їхні характеристики та навіть фантазії щодо них, які формуються на основі раніше набутих конкретно-чуттєвих вражень. Критична уява ґрунтується на вмінні відрізнити реальність від вигаданого, на контролі суб'єктивності вражень і почуттів. Продуктивна уява про осіб похилого віку проходить шлях від копіювання усталеного ставлення до цієї групи через стереотипізацію до конструювання образу літніх людей на основі заглиблення в реальність (практики професійного досвіду, контакти з їхніми представниками).

Образ осіб похилого віку в уяві фахівців у сфері соціальної роботи Харківської області ми дослідили за допомогою трьох ознак, що піддаються емпіричному вимірюванню: 1) емоційне сприйняття ними людей похилого віку; 2) уява про те, чого бракує особам похилого віку (їхні потреби, які недостатньо задовольняються); 3) асоціації, що викликають у них літні люди як проблемна група.

Станом на 01.01.2020 р. чисельність населення Харківської області віком 60 років і старше склала 638 101 особу, з них – 224 916 чоловіків і 413 185 жінок; у міській місцевості мешкали 503 896 осіб, а у сільській – 134 205 осіб. Кількість пенсіонерів за віком – 608 893 особи. Обслуговування громадян похилого віку, які виявлені та перебували на обліку у зв'язку зі складними життєвими обставинами і потребували надання соціальних послуг у Харківській області у 2019 р. – 76 517 осіб [20, с. 15, 22, 23, 25, 26].

У липні – серпні 2020 р. за ініціативи громадської організації “Соціальний комунікативний центр” (м. Харків) проведено експертне онлайн-опитування соціальних працівників і соціальних робітників територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) (далі – терцентри) м. Харкова і районів Харківської області.

Емпірична база дослідження: методом анкетного онлайн-опитування охоплено як експертів 535 фахівців територіальних центрів соціального обслуговування в Харківській області. Критерії відбору експертів були зумовлені їхньою залученістю в процес надання соціальних послуг населенню, у тому числі у практики запобігання насильству щодо літніх людей. Експертне середовище було представлено двома групами експертів, які мали постійну зайнятість у терцентрі: соціальними працівниками терцентрів (таких 34%) і соціальними робітниками, які безпосередньо комунікували з клієнтами терцентрів і надавали їм соціальні послуги переважно за місцем їхнього проживання (66%).

Розподіл експертів за соціально-демографічними характеристиками: відбулася фемінізація професії соціального працівника / соціального робітника (серед експертів – 97% жінок і 3% чоловіків); за віком: до 29 років – 4%, 30–39 років – 16%, 40–49 років – 31%, 50–59 років – 39%, 60 років і старше – кожен десятий експерт; за стажем роботи в сфері соціальної допомоги: до 1 року – 6%, 1–3 роки – 12%, 4–6 років – 12%, 7–9 років – 13%, 10–19 років – 34%, 20 років і більше – 23%; за освітою – мають середню професійну (професійно-технічну) освіту 64%, диплом бакалавра – 8%, вищу освіту (спеціаліст, магістр) – 28%.

Розглянемо тривимірний образ осіб похилого віку як отримувачів соціальних послуг, що склався в уяві експертів.

1. Емоційне сприйняття фахівцями у сфері соціальної роботи людей похилого віку. Професіоналізація соціальної роботи висуває вимоги до емоційної складової фахівців цієї специфічної соціальної практики. С. Вакуленко та В. Сичова зазначають, що “для аналізу професійної діяльності соціальних працівників слід керуватися поняттями “емоційна праця”, “емоційна робота”, “емоційні норми” (правила вираження емоцій), “емоційне відчуження”, “емоційна культура”. З їхньою допомогою можна продемонструвати, яким чином емоції перетворюються на складник повсякденної діяльності соціальних працівників і робітників, здійснюючи вплив на їхні відносини з клієнтами, один з одним, з менеджерами” [21, с. 20]. Емоційну культуру як спосіб емоційного сприйняття та емоційної взаємодії між фахівцем у сфері соціальної роботи та клієнтом характеризує також емоційне сприйняття цього клієнта як представника конкретної групи отримувачів соціальної допомоги.

Особи похилого віку на емоційному рівні у опитаних фахівців у сфері соціальної роботи (незалежно від їх гендерних, вікових ознак, освітнього потенціалу, місця проживання) викликають переважно позитивні емоції, що налаштовує їх на виконання своїх професійних обов'язків. Домінують такі три емоції: співчуття (92%), жаль (62%) і симпатія (47%). Ще 11% вказали, що літні люди викликають у них повагу. Близько 2% відчують до цієї групи клієнтів ненависть, настороженість, тривогу. Менше ніж один відсоток респондентів зазначили, що вони байдужі до осіб похилого віку, які їх мало цікавлять як отримувачі соціальних послуг (рис. 2).

Рис. 2. Відповіді експертів на запитання: “Які емоції переважно викликають у Вас люди похилого віку?”, N = 535, %*

* Респонденти могли обрати до 3-х відповідей або дописати свій варіант.

Таким чином, у цілому в територіальних центрах Харківської області на момент опитування склався позитивний емоційний фон надання соціальних послуг особам похилого віку.

2. Уява фахівців у сфері соціальної роботи про те, чого бракує особам похилого віку (їх потреби, які недостатньо задовольняються). Уява експертів про потреби осіб похилого віку формується переважно під час їх безпосереднього спілкування з цією категорією отримувачів соціальних послуг. Матеріали дослідження свідчать про наявність статистично значущих відмінностей в уяві експертів щодо задоволення потреб осіб похилого віку залежно від типу поселення, де розташовані терцентри соціального обслуговування, що надають послуги за місцем проживання отримувачів послуг (коефіцієнт Крамера дорівнює 0,112, значущість – 1%). Уява експертів щодо потреб осіб похилого віку, які наразі недостатньо задовольняються, показана на рис. 3.

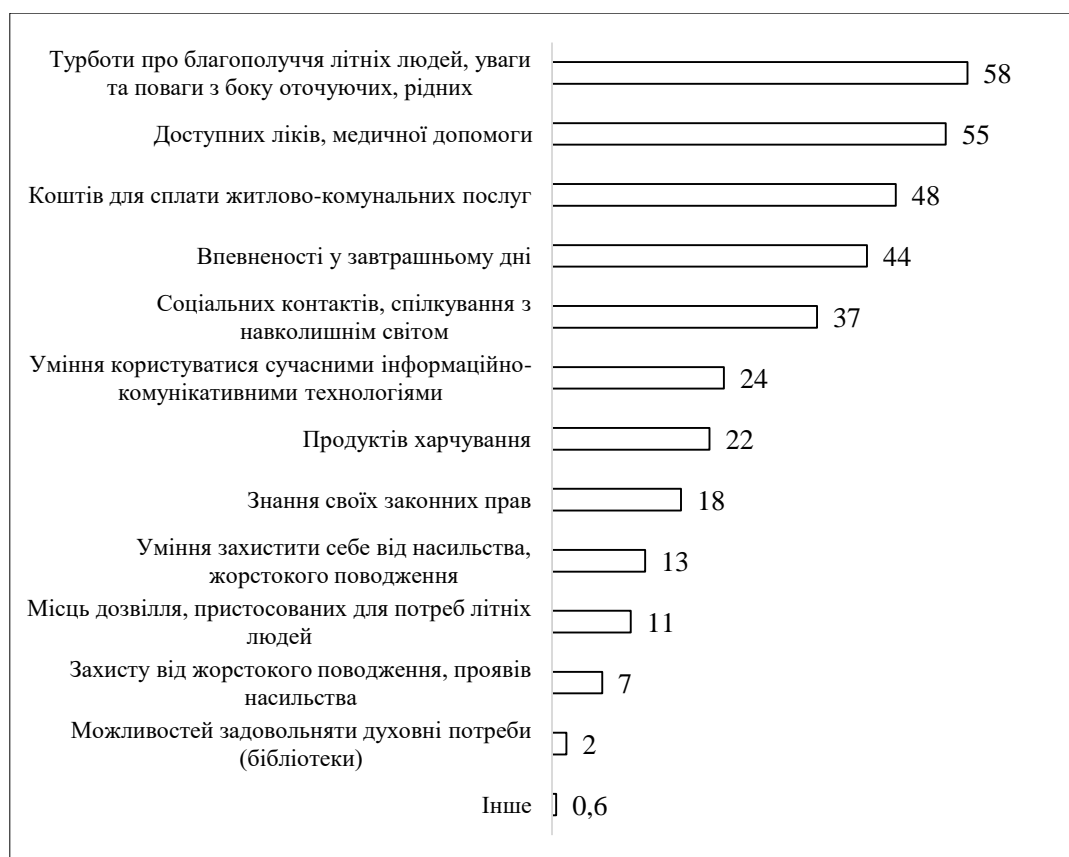

Рис. 3. Розподіл відповідей експертів на запитання: “Чого, на Вашу думку, найбільше бракує особам похилого віку у Вашому населеному пункті?”, N = 535, %*

* Респонденти могли обрати до 4-х відповідей або дописати свій варіант.

Експертне опитування виявило такі основні групи потреб, які, за уявою опитаних фахівців у сфері соціальної роботи, не задовольняються.

Перше місце посідає брак турботи про благополуччя літніх людей, уваги та поваги з боку оточуючих, рідних (58% відповідей, зокрема, в обласному центрі – 60%).

Друге місце – проблематичність отримання особами похилого віку медичних послуг. Більше ніж половина експертів (55%, зокрема, у сільських районах таких 58%, в обласному центрі – близько 48%) вказали, що особам похилого віку як отримувачам соціальних послуг у терцентах бракує доступних ліків, медичної допомоги, тобто не задовольняється потреба в якісному медичному обслуговуванні. Спостереження експертів за тим, що значній кількості осіб похилого віку важко реалізувати право на медичну допомогу та лікування, є показником якщо не провалу, то недостатньої результативності програми “Доступні ліки”, яка реалізується в Україні з квітня 2017 р. з

метою забезпечення пацієнтам поліпшення доступу до 23 лікарських засобів для амбулаторного лікування хронічних неінфекційних захворювань. Завдяки цій програмі пацієнти, які мають серцево-судинні захворювання, діабет II типу чи бронхіальну астму, можуть отримати необхідні їм ліки за рецептом лікаря первинної медичної допомоги в аптеці безоплатно або з незначною доплатою. За оцінками програми Бюро ВООЗ в Україні, “в Україні витрати державного бюджету на охорону здоров’я як частка валового внутрішнього продукту останніми роками залишаються стабільно низькими. Так, у 2015 р. вони становили 2,9%, що є значно нижчим за середній показник для країн Європейського регіону (5%) та Європейського Союзу (6%). Як наслідок, питома вага витрат пацієнтів, які вони сплачують з власних коштів, у сумарних видатках на охорону здоров’я в 2015 р. сягнула 48% – це один з найвищих показників для Європейського регіону. Таким чином, наразі громадяни України сплачують за медичні послуги двічі – у вигляді своїх податків і при користуванні послугами” [22].

Третє місце – проблематичність своєчасної оплати житлово-комунальних послуг внаслідок низьких доходів переважної більшості літніх людей у сучасній Україні, особливо тих, які не працюють і не мають власних коштів. Близько 48% експертів (зокрема, у сільських районах – 51%, в обласному центрі – майже 44%) вважають, що потреба осіб похилого віку в комфортних умовах проживання не задовольняється навіть за умови надання субсидій на сплату житлово-комунальних послуг.

Четверте місце – потреба в стабільності та прогнозованості життя, впевненості в майбутньому. Майже 44% експертів зазначили, що особам похилого віку в сучасних нестабільних умовах життєдіяльності бракує впевненості у завтрашньому дні. Найменш оптимістичні, за уявою експертів, особи похилого віку – мешканці міст обласного підпорядкування (57%).

П’яте місце – потреба в комунікації: дефіцит соціальних контактів, спілкування з оточуючими (37% відповідей, зокрема, у сільських районах – 39%, в обласному центрі – 32%).

Шосте місце – брак умінь користуватися сучасними інформаційно-комунікативними технологіями (інтернетом, смартфоном). Йдеться про актуалізацію такої геронтологічної комунікативної потреби, як прагнення передати свій життєвий досвід. А. Курова і М. Крюкова зазначають: “Сучасне суспільство дуже суперечливо ставиться до геронтологічного періоду життя особистості. Комунікативні аспекти є одними з найважливіших аспектів, оскільки стосуються основної геронтологічної потреби – передання життєвого досвіду. Люди віком старше ніж 60 років прагнуть встановлювати нові контакти з оточуючими, здійснювати емоційний і емпіричний взаємообмін” [23, с. 143]. Без залучення до інтернет-простору особи старшого покоління залишаються безпорадними, на що звертають увагу науковці, які емпірично досліджували причини та потреби старшого покоління в освоєнні та використанні інтернет-технологій [24–26]. Доступ до інформаційних ресурсів, довідкових систем, пошукових систем, інформаційних директорій як джерел інформації надає можливість особам похилого віку отримувати соціальні послуги, користуючись сучасними інформаційно-комунікативними технологіями. На думку опитаних фахівців у сфері соціальної роботи, вміння користуватися цифровими технологіями бракує 24% особам похилого віку

у територіальних громадах, де вони надають соціальні послуги (зокрема, у містах обласного підпорядкування – кожен третій).

Задоволення харчових потреб літніх людей дозволяє їм підтримувати життєву форму [27]. Проте, як зазначають експерти, майже 22% осіб похилого віку не мають можливості задовольнити цю вітальну життєву потребу, їм бракує продуктів харчування (зокрема, у сільських районах – 24%, ліпшою є ситуація в містах обласного підпорядкування – 13% відповідей).

3. Асоціації, які викликають у фахівців у сфері соціальної роботи літні люди як проблемна група. В уяві експертів особи похилого віку як проблемна група, що потерпає від життєвих негараздів (зокрема, жорстоке поводження, насильство), асоціюються, насамперед, з людьми, які потребують допомоги, підтримки (82%). Наступні три асоціації віддзеркалюють вразливість осіб похилого віку і чуттєвість до їхнього стану фахівців у сфері соціальної роботи: нещасні (38% відповідей), принижені (26% відповідей), слабкі (так вважає кожен п'ятий респондент). Незначна кількість експертів (2% відповідей) сприймають осіб похилого віку як тягар для суспільства (рис. 4).

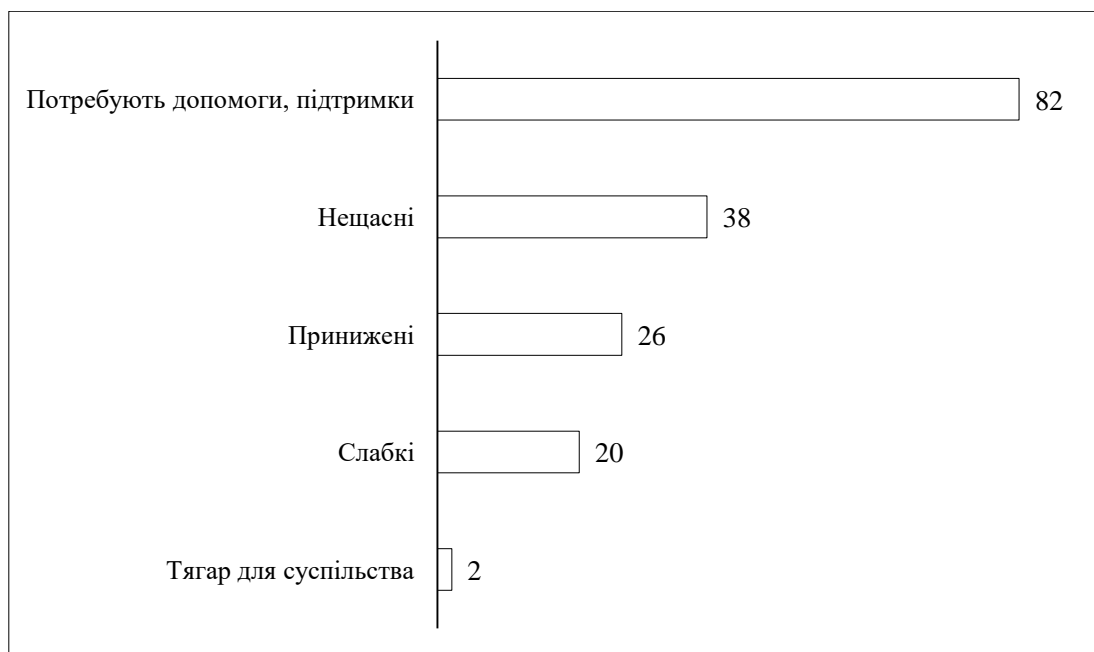

Рис. 4. Відповіді експертів на запитання: “Які асоціації викликають у Вас літні люди як проблемна група (жертви жорстокого поводження, насильства тощо)? Ці люди...”, N = 535, %*

* Респонденти могли обрати відповіді, які підходять, або дописати свій варіант.

Зазначений асоціативний ряд не корелює з соціально-демографічними характеристиками експертів і свідчить про моральність і внутрішню налаштованість фахівців у сфері соціальної роботи.

Висновки. У статті на основі проведеного емпіричного соціологічного дослідження визначено: соціальні потреби осіб похилого віку в уяві фахівців територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Харківської області; асоціації, які вони викликають, та емоції, що виникають при їх обслуговуванні. Використано тріаду уяви (творча, критична та продуктивна) фахівців у сфері соціальної роботи. Найбільш затребуваною в умовах активного старіння й індивідуалізації соціальних послуг є творча уява, що передбачає самостійне творення фахівцем у сфері соціальної роботи образу отримувача конкретної соціальної послуги щодо відповідності цієї послуги його актуальним потребам і позитивним асоціаціям з боку оточуючих.

У соціальній роботі зв'язок у системі “соціальні потреби – соціальні послуги” визнається необхідним, але він потребує уточнення. Зокрема, доцільно звернути увагу на необхідність забезпечення відповідності потреб клієнтів соціальних служб і ресурсів соціальних систем. Ключовим ресурсом є професіоналізм фахівців у сфері соціальної роботи, що передбачає розвинену уяву про отримувачів соціальних послуг, до яких належать особи похилого віку. Дані проведеного експертного опитування свідчать, що уява експертів про потреби осіб похилого віку зумовлена переважно просторовим чинником – місцем проживання і, відповідно, розташуванням установ, що надають соціальні послуги. Водночас, якщо при об'єднанні територіальних громад будуть відхилення від принципів ООН щодо осіб похилого віку⁴, ситуація зміниться і потребуватиме коригування. Тому доцільно в Україні, по-перше, продовжити емпіричні дослідження образу отримувачів соціальних послуг в уявленні надавачів цих послуг; по-друге, використовувати матеріали соціологічних досліджень при формуванні реєстрів надавачів і отримувачів соціальних послуг⁵ та реалізації положень Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці / територіальної громади у соціальних послугах⁶; по-третє, проводити порівняльні дослідження, ґрунтуючись на методології уяви про актуальні соціальні послуги не лише осіб похилого віку як отримувачів соціальних послуг, але й фахівців у сфері соціальної роботи.

У подальшому більш глибокого розкриття потребує уява про інформаційно-комунікативний аспект розвитку соціальної роботи. Долучення фахівців, які опікуються проблемами осіб похилого віку, до цифрових платформ і новітніх інформаційно-комунікативних технологій при наданні соціальних послуг не дасть позитивного результату без залучення до цих процесів самих осіб старшого віку, з огляду на індивідуалізацію життєвих траєкторій сучасної людини. Необхідно також підвищити готовність осіб похилого віку до життя в умовах цифровізації різних сфер суспільного життя, зокрема, сфери соціальних послуг (адміністративних, медичних тощо).

⁴ Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей: Сделать полноценной жизнь лиц преклонного возраста: Приняты резолюцией 46/91 Генеральной Ассамблеи от 16.12.1991 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України “Про Реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг” від 27.01.2021 р. № 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2021-%D0%BF#Text>

⁶ Наказ Міністерства соціальної політики України “Про затвердження Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці / територіальної громади у соціальних послугах” від 20.01.2014 р. № 28. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/602/>

Список використаних джерел

1. Bloom D.E., Jimenez E., Rosenberg L. Social Protection of Older People. November 2011. PGDA Working Paper No. 83. URL: https://cdn1.sph.harvard.edu/wp-content/uploads/sites/1288/2013/10/PGDA_WP_83.pdf
2. Walker A. Why involve older people in research? *Age and Ageing*. 2007. September. Vol. 36. Issue 5. P. 481–483. <https://doi.org/10.1093/ageing/afm100>
3. Mustakallio S. The experience of elderly people to cope with their lives at home: a literature review. Thesis. Health care and social services. Degree programme of nursing. Kemi: Lapin AMK, 2015. 49 p. URL: <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/90254/Thesis-Salla%20Mustakallio.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Троцук И.В. “Умолчания” поколенческого анализа: объективное и субъективное значение возраста. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология*. 2015. № 2. С. 19–35.
5. Кухта М. Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні: монографія. Київ: Київський національний університет культури і мистецтв, 2018. 304 с.
6. Кухта М. Напруженість і стратегії життя з погляду вікової стратифікації. *Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз: монографія*. / за ред. О.Г. Злобіної. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 207–213.
7. Григорьева И.А. Смена парадигмы в понимании старения. *Журнал исследований социальной политики*. 2018. Т. 16. С. 5–6.
8. Сидоренко А.В. Мадридский международный план действий по проблемам старения: адаптация к стареющему обществу. *Социальное обслуживание семей и детей: науч.-метод. сб. Вып. 17: Социальное обслуживание граждан пожилого возраста и инвалидов трудоспособного возраста*. 2019. С. 33–44. URL: http://homekid.ru/content/docs/izdaniya/serealnui_sbormik/vse-vupyski/v17/0.vup17.pdf
9. Третий возраст: обоснованность оптимизма: монография / под общ. ред. Е.В. Астаховой. Харьков: Изд-во НУА, 2018. 224 с.
10. Ольчак М., Ростек К. Вдосконалення соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах: посібник. Київ, 2019. 57 с.
11. Маринова А.М., Марышева О.Я. Патерналистские ожидания пожилых людей и особенности их адаптации в современных условиях. *Социальная работа: история, теория и практика: монография* / под ред. В.В. Харабета, Л.М. Хижняк, А.И. Андриющенко. Мариуполь: Приазовский государственный технический университет, 2015. С. 368–382.
12. Bruggencate T.T., Luijkx K.G., Sturm J. Social needs of older people: A systematic literature review. *Ageing & Society*. Vol. 38. Issue 9. September 2018. P. 1745–1770. <https://doi.org/10.1017/S0144686X17000150>
13. Rainer S. Social Participation and Social Engagement of Elderly People. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. Vol. 116. 21 February 2014. P. 780–785. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.297>
14. Сопко Р.І. Типологія потреб клієнтів у соціальній роботі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 172–174.
15. Сопко Р.І. Система потреб людей похилого віку (специфіка і сутність). *Грані*. 2016. № 10 (138). С. 86–92. <https://doi.org/10.15421/1716110>
16. Люта Л.П. Інституціоналізація соціальних потреб як передумова виникнення соціальної роботи. *Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія*. 2014. Вип. 35. С. 134–142.
17. Дюран Ж. Антропологические структуры воображаемого. Кн. 1. Ч. 2. Шизоморфные структуры имажинера. 2019. URL: <https://castalia.ru/translations/zhilber-dyuran-antropologicheskie-struktury-voobrazhaemogo-kniga-1-chast-2-shizomorfnye-struktury-imazhinera>
18. Боснак Р. Виды воображения. Воплощение: творческое воображение в медицине, искусстве и путешествиях. 2020. URL: <https://castalia.ru/translations/vidy-voobrazheniya>

19. Ліпін М. Продуктивна уява як основа творчості. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2018. № 2 (21). С. 112–120. <https://doi.org/10.32405/2413-4139-2018-2-112-120>
20. Соціальний захист населення України у 2019 році: стат. зб. / відп. за вип. І.В. Сенік. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 116 с.
21. Вакуленко С.М., Сичова В.В. Емоційна праця в контексті професійної діяльності соціальних працівників в Україні. *Габітус*. 2020. Вип. 14. С. 19–24. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.2>
22. Оцінка програми “Доступні ліки” в Україні. Київ: ВООЗ в Україні, 2019. 60 с. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0019/400429/52308-WHO-Affordable-Medicines-Programme-Ukraine-UKR_low_V7.pdf
23. Курова А.В., Крюкова М.А. Геронтологические аспекты коммуникации. *Габітус*. 2020. Вип. 19. С. 140–144. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.24>
24. Воронин Г.Л., Курячева М.М. Интернет-пространство старшего поколения: анализ проблемы вхождения в цифровую эпоху. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*. 2018. № 3 (51). С. 55–65.
25. Дмитриева А.В. Компьютерная грамотность как инструмент социального включения пожилых людей в современное общество. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2015. Т. XVIII. № 3. С. 184–197.
26. Григорьева И.А., Келасьев В.Н. Интернет в жизни пожилых: намерения и реальность. *Социологические исследования*. 2016. № 11. С.82–85.
27. Keep fit for life: meeting the nutritional needs of older persons. World Health Organization. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42515>

Отримано 10.03.21

References

1. Bloom, D.E., Jimenez, E., Rosenberg, L. (2011, November). Social Protection of Older People. November 2011. PGDA Working Paper No. 83. URL: https://cdn1.sph.harvard.edu/wp-content/uploads/sites/1288/2013/10/PGDA_WP_83.pdf
2. Walker, A. (2007, September). Why involve older people in research? *Age and Ageing*, 36, 5, 481-483. <https://doi.org/10.1093/ageing/afm100>
3. Mustakallio, S. (2015). The experience of elderly people to cope with their lives at home: a literature review. Thesis. Health care and social services. Degree programme of nursing. Kemi: Lapin AMK. URL: <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/90254/Thesis-Salla%20Mustakallio.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Trotsuk, I.V. (2015). “White spots” of the generational analysis: objective and subjective meaning of the age. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Sotsiologiya – RUDN Journal of Sociology*, 2, 19-35 [in Russian]
5. Kukhta, M. (2018). Social potential of the elderly persons in Ukraine. Kyiv: Kyiv National University of Culture and Arts [in Ukrainian]
6. Kukhta, M. (2019). Tension and life strategies in terms of age stratification. In O.H. Zlobina (Ed.), *Social tension in a crisis society: a socio-psychological analysis* (pp. 207-213). Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine [in Ukrainian]
7. Grigoreva, I.A. (2018). Paradigm shift in the understanding of aging. *Zhurnal issledovaniï sotsialnoi politiki – The Journal of Social Policy Studies*, 16, 1, 5-6 [in Russian]
8. Sidorenko, A.V. (2019). Madrid International Plan of Action on Aging: Adaptation to an ageing society. *Social service for families and children: Scientific and methodical collection. Issue 17: Social service for senior citizens and disabled people of working age*, 33-44. URL: http://homekid.ru/content/docs/izdaniya/serealnui_sbormik/vse-vupyski/v17/0.vup17.pdf [in Russian]
9. Astakhova, E.V. (Ed.). (2018). The third age: the validity of optimism. Kharkov: People’s Ukrainian Academy [in Russian]

10. Olchak, M., Rostek, K. (2019). Improving social services in joint territorial communities. Kyiv [in Ukrainian]
11. Marinova, A.M., Marysheva, O.Ya. (2015). Paternalistic expectations of older people and features of their adaptation in modern conditions. In V.V. Kharabet, L.M. Khyzhniak, A.I. Andriushchenko (Eds.), *Social work: history, theory and practice: a monograph* (pp. 368-382). Mariupol: Pryazovskyi State Technical University [in Russian]
12. Bruggencate, T.T., Luijckx, K.G, Sturm, J. (2018, September). Social needs of older people: A systematic literature review. *Ageing & Society*, 38, 9, 1745-1770. <https://doi.org/10.1017/S0144686X17000150>
13. Rainer, S. (2014, February 21). Social Participation and Social Engagement of Elderly People. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 116, 780-785. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.297>
14. Sopko, R.I. (2014). Typology of clients' needs in social work. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pedagogika, sotsialna robota – Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series: Pedagogy. Social work*, 31, 172-174 [in Ukrainian]
15. Sopko, R.I. (2016). The system of elder people needs (particularity and essentiality). *Grani – Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 10 (138), 86-92 [in Ukrainian]
16. Liuta, L.P. (2014). Institutionalization of social needs as a prerequisite for the emergence of social work. *Aktualni problem psykholohii. Ekolohichna psykholohiia – Actual Problems of Psychology. Environmental Psychology*, 7, 35, 134-142 [in Ukrainian]
17. Durand, G. (2019). Anthropological structures of the imaginary. Book 1. Part 2. Schizomorphic structures of the imager. URL: <https://castalia.ru/translations/zhilber-dyuran-antropologicheskies-strukturny-voobrazhaemogo-kniga-1-chast-2-shizomorfnye-strukturny-imazhinera> [in Russian]
18. Bosnak, R. (2020). Types of imagination. Incarnation: creative imagination in medicine, art and travel. URL: <https://castalia.ru/translations/vidy-voobrazheniya> [in Russian]
19. Lipin, M. (2018). Productive imagination as a basis of creativity. *Pedahohichni innovatsii: idei, realii, perspektyvy – Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*, 2 (21), 112-120. <https://doi.org/10.32405/2413-4139-2018-2-112-120> [in Ukrainian]
20. Senyk, I.V. (Ed.). (2020). Social protection of the population of Ukraine in 2019: statistical digest. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian]
21. Vakulenko, S.M., Sychova, V.V. (2020). Emotional labour in the context of professional activity of social work specialists in Ukraine. *Habitus*, 14, 19-24. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.2> [in Ukrainian]
22. Evaluation of the Program “Affordable Care Act” in Ukraine. (2019). Kyiv: The WHO Country Office in Ukraine. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0019/400429/52308-WHO-Affordable-Medicines-Programme-Ukraine-UKR_low_V7.pdf
23. Kurova, A.V., Kriukova, M.A. (2020). Gerontological aspects of the communication. *Habitus*, 19, 140-144. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.24> [in Russian]
24. Voronin, G.L., Kuryachyeva, M.M. (2018). The older generation's Internet space: problem analysis of the digital age entering. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Serii: Sotsialnye nauki – Vestnik of Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod. Series: Social Sciences*, 3 (51), 55-65 [in Russian]
25. Dmitrieva, A.V. (2015). Computer literacy as a tool for social inclusion of older people in modern society. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoi antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, XVIII, 3, 184-197 [in Russian]
26. Grigoreva, I.A., Kelasev, V.N. (2016). Internet in the life of elderly people: intentions and realities. *Socis – Sociological Studies*, 11, 82-85 [in Russian]
27. Keep fit for life: meeting the nutritional needs of older persons. World Health Organization. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42515>

Received on 10.03.21